

איפה הקול שלי? מסע פמיניסטי בקהילה הדרוזית בדרך לעריכת-דין אחרת

נני בלס

המאמר מספר, דרך עיניה של סטודנטית, את סיפורה של תכנית "נשים חונכות לזכויות והקליניקה לפמיניזם משפטי" באוניברסיטת חיפה, ובעיקר את סיפורו של פרויקט "מפתח לזכויות" הנאבק לשינוי מעמדן של נשים דרוזיות שהתגרשו או מבקשות להתגרש. סיפור הפרויקט, כמו גם סיפורה של התכנית, מעלים את השאלה המוכרת בדבר היותו של המשפט בכלל והמשפט הקהילתי בפרט, כלי לשינוי חברתי, ובדבר מקומם הראוי של משפטנים ומשפטניות במסגרתו ובפעילות מול אנשים ונשים שאינם משפטנים/יות. בד בבד עם הצגת תפיסה של "עריכת-דין אחרת" בן הקהילתי, המאמר מציג תפיסה של עריכת-דין פמיניסטית אלטרנטיבית, ודן בשאלות העולות מיישומה של תפיסה זו במסגרתה של עריכת-דין לשינוי חברתי. שאלות אלו מתחברות למסגרת האקדמית, באשר המאמר עוסק בהשלכות האפשריות של תפיסות אלו על החינוך המשפטי ועל מקומה של האקדמיה בעולם השינוי החברתי.

מבוא

המאמר מביא את סיפור פעילותי כסטודנטית בפרויקט "מפתח לזכויות" במסגרת תכנית "נשים חונכות לזכויות" והקליניקה לפמיניזם משפטי. במרכזו של הסיפור יש מפגשים: בין סטודנטית למשפטנים למנהיגות קהילתיות בעיר הכרמל – "חונכות לזכויות"; בין האקדמיה לשטח; בין המשפט לחיים; בין דיסציפלינות; בין ערכים ותרבויות; וכיני לבין עצמי. נמצאות בו גם התובנות האישיות והמקצועיות במסע שלי לעריכת-דין אחרת, פמיניסטית-קהילתית. אלה התגבשו מתוך צעדי הראשונים כמשפטנית בעולם של שינוי חברתי ובחברה האזרחית הישראלית; הן התגבשו גם מתוך ניסיונותיי להבין מהו המשפט, לחקור את גבולותיו ככלי לשינוי חברתי ואת המקום שיש לו ולנו, משפטניות ומשפטנים, בתוך תהליכים כאלה.

הגעת: להיות סטודנטית בתכנית "נשים חונכות לזכויות והקליניקה לפמיניזם משפטי"

"נשים מוחלשות מול הממסד ועל עריכת-דין קצת אחרת" נכתב במודעה על אודות יום עיון שנערך בלשכת עורכי-הדין בחיפה, ביולי 2005, על ידי ארגון "איתך מִלֵּךְ" – משפטניות למען צדק חברתי".¹ באתי. ימים ספורים קודם לכן קראתי בידיעון הפקולטה על תכנית חדשה וקלינית;

סיפרו לי שביום העיון אוכל לפגוש חלק מהנפשות הפועלות. אכן, יום העיון עורר בי סקרנות ואלף סימני שאלה. הבנתי שאני רוצה להיות חלק מהפעילות הזו. בהסתכלות לאחור אני מזהה את מה שקרה לי ביום העיון כהתעוררות פמיניסטית ואקטיביסטית. כך התחלתי את דרכי להיות, גם אני, מנהיגה לשינוי חברתי. המילים – גדולות; למעשה הכול התחיל בצעד קטן. תחילתו בריאיון לתכנית "נשים חונכות לזכויות והקליניקה לפמיניזם משפטי". במשך הריאיון לקליניקה צפו בזיכרוני רגעי דיכוי מודחקים שלי ושל נשים הקרובות לי. הבנתי, לראשונה, שאני הולכת לחוות משהו אחר בלימודי המשפטים.

התכנית שבה עמדתי להשתתף – "נשים חונכות לזכויות והקליניקה לפמיניזם משפטי" – נולדה בהשראתה של תכנית דומה בכרזיל בשם "Themis". במסגרת התכנית מקבלות נשים מנהיגות, "חונכות לזכויות", כלים להנעת שינוי חברתי בקהילותיהן. אל הנשים חוברות/ים סטודנטיות/ים למשפטים לשם הקמת פרויקטים שונים למען השמעת קולותיהן של נשים מוחלשות בישראל. שנת 2005 הייתה השנה הראשונה שבה פעלה התכנית. בקיץ של אותה שנה התקיים באוניברסיטת חיפה לראשונה קורס "חונכות לזכויות"², שהוא החלק הראשון של התכנית, ובמסגרתו מוכשרות מדי שנה 16 נשים מנהיגות קהילתיות – יהודיות, שאינן יהודיות וערביות – להיות "חונכות לזכויות" בקהילותיהן. עצם הכניסה לתוך האוניברסיטה הייתה משמעותית עבורן. בריאיונות שקיימתי שנה מאוחר יותר, כעוזרת הוראה ולשם תיעוד התכנית, סיפרו לי חונכות לזכויות רבות על תחושת ההתעלות שחוו כשהתקבלו לקורס ונכנסו בפתח האוניברסיטה. אחת החונכות, מהגרת מחבר העמים, סיפרה לי איך לראשונה הגיעה לאוניברסיטה כדי ללמוד ולהוציא לפועל את החזון החברתי שלה ולא כדי לנקות.

לפתיחת שערי הפקולטה למשפטים הייתה, כמובן, משמעות רבה עבור הנשים הפעילות והמנהיגות עצמן; הייתה לכך גם חשיבות גדולה לא פחות עבור האקדמיה, שנחשפה לקולות שאינם נשמעים בה בדרך כלל, ובעיקר עבור הסטודנטיות, שחוו מפגשים שאינם מובנים מאליהם ואינם מתרחשים בדרך כלל במרחב האקדמי. התכנית מאפשרת יותר מהתנסות של סטודנטים בפעילות על ידי שילובם בשטח: היא שוברת את ההיררכיה המוכרת על ידי כניסה של הקהילה והשטח אל תוך האקדמיה. מסגרת הפעילות לתכנית, מעצם היותה אקדמית, שוברת תבניות מחשבה באשר למקומה של האקדמיה בתוך החברה. זוהי דרך להפוך גם את האוניברסיטה למוקד לשינוי חברתי, ובעיקר למסגרת חינוכית חדשה, המעמתת את התאוריה עם המציאות ויוצרת מרחב שווינוי שבו אנשים ונשים נפגשים בגובה העיניים ומתנסים בפעולה משותפת.

בקורס השתתפה בין השאר חיכאם עראידה. כמוני, שלושה חודשים לפני תחילת הקורס כבר שאפה חיכאם להיות חלק מהתכנית, וכמוני היא לא ידעה בדיוק לקראת מה היא הולכת. באופן כללי היה ידוע לה שמדובר בתכנית מנהיגות לנשים, הכוללת לימודי משפטים, ואשר פועלת בתוך האוניברסיטה. בתחושת הבטן שלה ידעה חיכאם שמדובר במשהו שהיא לא יכולה לוותר עליו. היה לה חשוב להיות שם, ללמוד, לקבל כלים, לעזור לנשים כמוה, לדבר על הבעיות הלא מדוברות של נשים דרוזיות שמתגרשות.

פגשתי את חיכאם בתחילת סמסטר א'. הייתי חלק מקבוצה בת סטודנט אחד ו-15 סטודנטיות יהודיות וערביות. מולנו הייתה קבוצה של 16 פעילות חברתיות. זו הייתה קבוצה מגוונת מאוד שהורכבה מנשים בעלות זהויות אתניות, גאוגרפיות ואחרות רבות ושונות. הנשים הציגו את עצמן בשמן, בצירוף התואר "חונכות לזכויות". נבחרתי להיות בצוות עם חיכאם עראידה ועם אומיימה סקר, גם היא אשה דרוזיות מעיר הכרמל. החזון שהגתה חיכאם בער בה: להקים פרויקט שיסייע

לנשים דרוזיות מתגרשות. כמו כל הפרויקטים בתכנית, ייחודו של פרויקט זה היה טמון בעובדה שהוא הראשון שמשמיע את קולותיהן של נשים שאינן נשמעות – בתוך הקהילות שלהן, בתוך הממסד ובחברה. כפי שסיפרו חיכאם וחברותיה, הפרויקט שלנו הוא הראשון מסוגו בעדה הדרוזית שיוצא לשנות את מעמדן של הנשים הדרוזיות המתגרשות בתוך בתי הדין ובקהילה.

חששתי. הציפו אותי שאלות שונות בקשר ל"מקום שלי" ול"קול שלי" בתוך הפרויקט שנרקם. לא ידעתי אם כאשר יהודייה אוכל להזדהות עם הפעילות המתהווה. פגיעה בזכויות והשתקה מקוממות ומכעיסות אותי בכל מקום, אך כבר בתחילת פעילותי בתוך מה שהיה אז החזון של חיכאם, חשתי שלמרות הדמיון הרב ביני לביין החונכות לזכויות היה גם הבדל מהותי ביני לביין. ההבדל היה טמון בחיבור הרגשי למטרה, זה שמצית מבפנים את האש לפעול. חזונן של החונכות לזכויות בא "מההבטן", מתוך חוויות החיים בתוך החברה שלהן. שאלתי את עצמי איך אני מצטרפת למאבק בחברה שאני לא שייכת אליה, בייחוד כשהן תישארנה בפעילות ובאותה מציאות חיים בעוד אני עתידה לעזוב בסוף השנה. הזהות המקצועית עוררה שאלות מורכבות לא פחות: מהו בדיוק תפקיד "המשפטנית" בתוך הפעילות? האם הנאמנות שלי היא לערכים שאני מאמינה בהם או לנשים שעמן אני עובדת? את הקול של מי אני משמיעה?

שאלות "המקום" ו"הקול" הן מאתגרות מאוד בתוך פרויקט שרק נולד, שבו עדיין הכול פתוח ונתון להחלטת הצוות (הכולל גם אותי), ובו כולנו שוות כביכול ביכולת להחליט, להוביל ולקחת מקום. לפי החזון של דנה ונור,³ המנחות בתכנית, אין בצוותים היררכיה של כוח או מעמד והשכלה בין סטודנטיות למשפטים לבין חונכות לזכויות. הייתה זו הפעם הראשונה שהתחלתי לייחס חשיבות לכוח ולמעמד ולקשר ביניהם לבין שינוי חברתי-פמיניסטי, ועדיין לא הבנתי עד הסוף מה פירוש הדבר. השאלה המרכזית בפעילות שלי הייתה, בסופו של דבר, "מהו המשפט?" מה גלוי ומה סמוי במה שנראה לנו "משפט"? מה ההשפעה שלי – ושל החונכות לזכויות – על המשפט? ואיך מבינים את תופעות הרוחב דרך סיפורה של אשה אחת? אלה השאלות שעלו בראשית הדרך ושעמן התמודדתי בהמשכה.

קול החזון: חיכאם פותחת לי חלון לתוך עולמה של אשה דרוזית מתגרשת

חיכאם, אשה דרוזית מדאלית אלכרמל וחלוצה חברתית, נישאה בגיל צעיר לגבר מכפר אחר וילדה שלוש בנות ובן. חייה ("אם ניתן לקרוא לזה חיים", כפי שהגדירה פעם בקבוצת החונכות לזכויות) עם בן זוג אלים היו רצופים דיכוי ואלימות בלתי-פוסקים. אחרי שנים החליטה לשים לכך קץ. בתה הקטנה הייתה אז בת ארבעה חודשים ועדיין ינקה. חיכאם נסעה לעבודה במפעל כמדי יום, אך במקום להגיע לעבודה נמלטה במונית שעצרה בכביש הראשי ולקחה אותה אל בית הוריה, שם הסתתרה. ההחלטה לפרק את התא המשפחתי לא הייתה קלה, למרות שמדובר היה בכריחה מחיים של כאב ואלימות.

מחיכאם הבנתי שנשים דרוזיות – כמו נשים בכל חברה אחרת – מתחבטות זמן רב בשאלה האם להתגרש. בחברה הדרוזית שבה חיה חיכאם, הגירושין נחשבים תופעה שלילית שצריך למנוע ולצמצם. החלטה של אשה להתגרש כרוכה בהשלכות חברתיות לא קלות: במקרים רבים תיאלץ האשה לחזור לגור בבית הוריה,⁴ תודר מאירועים חברתיים (משום שהקהילה קטנה ונאסר עליה לפגוש את הגרוש) ותסבול הגבלות תנועה מסוגים שונים.⁵ קשיי ההישרדות הכלכליים קשים לא פחות: על פי רוב מדובר בנשים החסרות עצמאות כלכלית, ופעמים רבות הן אינן זוכות בחלקן ברכוש משותף או במזונות שיתאימו לצרכים המשפחתיים. מאחר שנשים רבות גרות עם בני זוגן

על קרקע של משפחת הבעל, הן מאבדות זכויות ממוניות. החשש הגדול ביותר לנשים מתגרשות – כפי שהיה גם חששה של חיכאם – הוא אבדן המשמורת על הילדים וכתוצאה מכך אבדן קשר אתם. בסופו של דבר, נשים רבות מוותרות על זכויות כלכליות, כפי שוויתרה גם חיכאם, בתמורה למשמורת על הילדים. חיכאם מספרת תמיד שהיא בת-מזל, שמשפחתה תמכה בה ואפשרה לה לעשות צעד אמיץ של יציאה מדיכוי לחירות. היא מתגאה בכך שהיא האשה הגרושה הדרוזית הראשונה בישראל שבנתה בעצמה בית בכפר וחיה עם ילדיה בבית משלה, מחוץ לבית הוריה. חיכאם עובדת מחוץ לכפר, נוהגת במכונית ועושה הרבה דברים שאינם מובנים מאליהם בחברה שלה. היא חיה את המאבק היומיומי להישרדות כלכלית של אם חד-הורית במציאות שמציבה בפניה חסמים לא פשוטים. חיכאם נאבקה והצליחה, והצלחתה הפכה אותה לדוגמה ומודל לנשים אחרות. עם הזמן החלו לזרום אליה פניות מנשים; היא הקימה קבוצת נשים הפעילה עד היום, ולאט-לאט הבינה שמדובר במשהו יותר גדול מ"נשים והבעיות שלהן": מדובר בתופעת רוחב החורגת מגבולות האישי והבעיה האינדיבידואלית.

בין זכויות למימוש: המשפט פוגש את החיים

בפגישות הצוות הראשונות ניסיתי להבין, ביחד עם חיכאם ואומיימה, מה בדיוק עומד מאחורי החזון של "זכויות לנשים דרוזיות מתגרשות". החומר היחיד שיכול היה לעזור לנו להבין את הבעיה היה התיאורים של חיכאם. כפי שבדרך כלל קורה עם "בעיות שאין להן שם",⁶ שעמן מתמודדים הפרויקטים השונים בתכנית, התופעה אינה מוכרת. אין תיעוד או מידע ואין ספרייה שניתן להיכנס אליה ולמצוא חומר בנושא. המצפן היחיד הוא אותה תחושת בטן שיש פה משהו שצריך לתת לו מענה – אבל עדיין לא ברור איזה ואיך. הואיל ופסקי דין של בתי הדין הדרוזיים אינם מפורסמים, גם לא בעילום שם, לא היו לנו פסקי דין להסתמך עליהם. לאחר התייעצות עם ועדת היגוי מלווה הוחלט לערוך מיפוי שטח ומחקר צרכים כדי להבין את הבעיה ואת שורשיה. התחלנו לחפש עדויות ולערוך ראיונות. כמו כן העברנו שאלון לנשים דרוזיות גרושות בכל אזור הצפון.⁷ בסופו של דבר. אחרי שעיבדנו את תוצאות השאלונים, אחרי שיחות עם עורכי-דין ועם עובדי רווחה, אחרי קריאת החוק – הצטיירה בפנינו תמונה מוזרה. היעדר הזכויות בפועל לנשים דרוזיות מתגרשות אינו נובע מהיעדרן הפורמלי של זכויות כאלו, נהפוך הוא: זכויות כתובות ישנן, כמו גם כלים רבים בחוק למימושן. הבעיה נובעת אפוא מהצורה אותה קיבל המשפט במציאות חיה.

חוק בתי הדין הדרוזיים מקנה לבתי הדין סמכות שיפוט ייחודית בענייני נישואין וגירושין של דרוזים בישראל, אזרחי המדינה או תושביה.⁸ בהשוואה למערכות משפט דתיות אחרות, הדין הדתי הדרוזי נוקט גישה ליברלית כלפי מעמד הנשים בדת ובחברה בכלל. בניגוד לדתות המונותאיסטיות המוכרות, אשה דרוזית יכולה לכהן בתפקיד בעל משמעות דתית ויש נשים שאף הגיעו לדרגה דתית בכירה.⁹ פרקים אחדים בספרי הדת מוקדשים לאשה, והאידיאה המרכזית היא הכרה בשוויון מלא בינה לבין הגבר.¹⁰ הדת אוסרת על פוליגמיה, על עבדות נשים ועל הרמון,¹¹ ומחילה על הבעל חובה להתייחס אל אשתו כשווה לו, לכבדה, לקבל את דעתה ולזכות בהערכתה, ואם הוא עולה עליה בלימודיו – לסייע לה להשתוות אליו.¹² בנוגע למעמד האישי, הדעה הרווחת בקרב אנשי דת רבים היא שזכויותיהן של נשים בתחום זה כמעט זהות לזכויות הגבר. התחוויר, להפתעתי, שאשה דרוזית אף יכולה לגרש את בעלה. בתחומים דתיים מסוימים מעמד האשה אף

גבוה משל הגבר. כך, לדוגמה, בקשה של אשה להצטרף למעמד עליון בדת (עוקאל) נענית מיד, ללא מבחנים.¹³

דיני המעמד האישי, האזרחיים והדתיים, מעניקים זכויות נרחבות לאשה הדרוזית גם בנושאים הנלווים לגירושין. כך, בין היתר, היא זכאית למזונות אשה וכן לחזקה ולמשמורת על הילדים, בכפוף לחזקת הגיל הרך.¹⁴ בנושאים אלו הדין הישראלי מאפשר לאשה הדרוזית לבחור בין הערכאה האזרחית לערכאה הדתית, ואפשרות זו רחבה מהאפשרות הניתנת לבנות דתות אחרות. בניגוד למרוץ הסמכויות בבית הדין הרבני – שבו ניתן לכרוך בתביעת הגירושין עניינים נלווים, לרבות מזונות, ללא הסכמת הצד שכנגד – הרי שבבעניינים הנלווים לגירושין של בני זוג דרוזיים ידון בית המשפט לענייני משפחה. ניתן להעביר את הדיון בעניינים אלו לסמכותו של בית הדין הדתי הדרוזי רק בהסכמת שני הצדדים.¹⁵ כך, למעשה, סמכות השיפוט המקבילה של בתי הדין הדרוזיים היא מותנית. יתרה מזאת, בשנת 2004 קבע בית המשפט העליון, בפסק דין תקדימי,¹⁶ כי יש לפרש בצמצום את סמכותו של בית הדין הדרוזי. זאת, בניגוד לסמכותו של בית הדין הרבני, שבו הגשת תביעה לגירושין כורכת באופן אוטומטי את עניין החזקת הילדים.¹⁷ נוסף על כך, בכל מקרה של חריגה מסמכות של בית הדין הדתי, לרבות סתירה של כללי הצדק הטבעי או של הוראת חוק המופנית כלפי בית הדין, עומדת בפניהן, כמו לבנות דתות אחרות, אפשרות הערעור לבית המשפט העליון, שיכול לפסול את פסק הדין.¹⁸

דיני המעמד האישי האזרחיים והדתיים נותנים אפוא בידי הנשים הדרוזיות הן זכויות והן כלים לפעול למימושן. אם כך, מדוע בפועל מתרחשות אותן תופעות שתיארו חיכאם ונשים דרוזיות בריאיונות ובשאלונים – תופעות של היעדר זכויות ושל שלילתן?

מתוך ניתוח השאלונים נראה כי החיץ בין הנשים הדרוזיות לבין הזכויות המגיעות להן הוא תוצר של השפעות חיצוניות לחוק. שורש הבעיה נעוץ לא רק בחוסר המודעות של נשים לזכויותיהן ולאפשרויות לממשן, אלא גם בחסמים וביחסי כוחות חברתיים המונעים את מימוש הזכויות. באמצעות המפגש עם החסמים שעומדים בפני הנשים ניתן לקבל פרספקטיבה רחבה יותר על "נגישות למשפט" ועל פניה השונים.¹⁹ רבות נכתב על מבנה החברה הדרוזית, תרבותה וקורותיה. אף שאין מדובר עוד בחברה כפרית, חקלאית ודתית כבעבר, הקהילה הדרוזית בישראל נותרה קהילה קטנה, מסורתית ושמרנית, בעלת מבנה חברתי מולתי.²⁰ לעדה בישראל אין ארגון כולל מלבד הארגון הדתי, והקהילה מונהגת על ידי המנהיגות הדתית. זוהי אפוא קהילה מסוגרת יחסית, השומרת על האוטונומיה שלה.²¹ "כבוד האשה" הוא עדיין אחד מעקרונותיה החשובים.²² שאלת הזהות הדרוזית היא שאלה מרכזית שנמצאת בשנים האחרונות בראש סדר היום החברתי-קהילתי.²³ דילמת לאומיות זו קורעת את הדרוזים בין הזהות הדרוזית, הערבית והישראלית, מחריפה את התחושה של מיעוט בתוך מיעוט ומשמרת את בידוד העדה.²⁴ הרצון לחזק את הזהות הדרוזית ולייחד את הקהילה, בייחוד לאור ההשפעות הפוליטיות החיצוניות, נעשה בעיקר באמצעות הטלת הגבלות על האשה בשם ה"שמירה על כבודה".²⁵

המבנה החברתי ומערכת של ערכים משליכים על הציפיות האישיות והחברתיות מנשים דרוזיות בהליכי גירושין ועל מרחב האפשרויות הפתוח בפניהן. אחד הדברים שעניינו אותנו בשאלון היה לבדוק את חווייתה של האשה בפני הערכאות, האזרחית והדתית, כדרך לבדוק את הנגישות למשפט. נשים שפגשנו בכפרים שונים ובקבוצה להעלאת מודעות תיארו את המפגש שלהן עם בית הדין הדרוזי במהלך הליך הגירושין כחוויה קשה ומשתיקה. הן הרגישו שהן לא יכולות לדבר בבית המשפט, מסיבות שונות: היו שאמרו שחשו כי הדיינים תולים בהן את האשמה

לפירוק קשר הנישואין ולכן אינם מקשיבים להן; אחרות סיפרו שפחדו לדבר בשל יראת כבוד מהדיין, שהוא גם מנהיג חברתי בקהילה. פעמים רבות, עקב העובדה שגירושין נתפסים ככתם על כבוד המשפחה שממנה באה האשה, הסכם הגירושין נערך כהסכם בין המשפחות ומקבל תוקף של פסק דין. במסגרת הסכם כזה לא באים לידי ביטוי קולה של האשה וצרכיה. נשים רבות משתפות פעולה עם הסכם שתנאיו גרועים בשל לחץ משפחתי וחברתי, ובלבד לסיים במהירות את התהליך או כדי להבטיח משמורת על הילדים.

זאת ועוד: עד לאחרונה לא ראו נשים את האפשרות לפנות לבית המשפט לענייני משפחה כאפשרות ממשית, ופנו לבתי הדין הדתיים באופן כמעט אוטומטי. יש לכך כמה סיבות. ראשית, עצם הפנייה לבית המשפט לענייני משפחה עלולה להיתפס כיציאה כנגד החברה הדרונית וכאיום על האוטונומיה השיפוטית שלה, על כל המשמעויות החברתיות הנלוות לכך. שנית, לעתים גם האשה עצמה רואה את הדברים באותו אופן, ומעוניינת בשיפוט על ידי מוסדות הקהילה שלה. מכאן שגם אם האשה מבינה בדיעבד שנגרם לה עוול במהלך המשפט או שנשללו זכויותיה, היא לא תערער על פסק הדין בכל ערכאה שהיא. בהקשר זה חששנו בתחילת הפרויקט שמא גם הפעילות שלנו להעלאת מודעות של נשים מתגרשות עלולה להתפרש כפעילות שמטרתה לקדם גירושין בתוך החברה הדרונית – דבר שיכול היה להיות הרסני לפרויקט וגם להשפיע לרעה על חייהן האישיים של החונכות לזכויות. לפיכך, חברות צוות "מפתח לזכויות" מדגישות בכל הזדמנות כי מטרת הפרויקט היא לתמוך בנשים מתגרשות ותו לא. פעילות רגישה וזהירה זו גרמה לכך שהפרויקט התקבל בהערכה בחברה הדרונית, זכה לתמיכה רבה של הממסד הקהילתי ונתפס כנותן מענה לצורך חשוב.

עוד גורם "מהחיים", המשפיע בצורה עמוקה על הנגישות למשפט, הוא המצב הכלכלי של הנשים, הקשור אף הוא למבנה החברתי. רוב הנשים תלויות בבן הזוג לצורך קיומן הכלכלי ומתקשות בהשגת עצמאות כלכלית לאחר הגירושין. מניתוח השאלונים עלה שכ-45% מהנשים נטו לעזוב את עבודתן לאחר הנישואין. הדבר מעכב התפתחות כלכלית עצמאית של האשה ומביא לקושי כלכלי רב יותר לאחר הגירושין, גם בשל הבעייתיות שבהשתלבות במעגל העבודה מחדש. בהיעדר סיבות כלכליות חזקות שידרבנו אותה לצאת לעבוד – כגון כושר העבודה של הבעל או מצבו הכלכלי – אשה נשואה תיטה שלא לעשות כן. הסיבות לכך הן ההתנגדות המשפחתית וחלוקת התפקידים המסורתית, המביאה לכך שיוטל עליה כפל תפקידים עם יציאתה לעבודה.²⁶ נוסף על כך אין להתעלם מהעובדה שהאשה הדרונית היא מיעוט בתוך מיעוט. מאבקה לעצמאות כלכלית כפול ומכופל: הן כמיעוט נשי במיעוט הדרוזי, הן בתוך עדתה ובמשפחתה. גורמים אלו מקשים על הנגישות לייצוג משפטי כמו גם על העצמאות בקבלת החלטות בשל התלות במשפחה. רק בשנים האחרונות החלו נשים לצאת לעבוד מחוץ לבית ואף מחוץ לכפר.²⁷ שיעור המועסקות בקרב הנשים הדרוזיות בכללותן עומד על 27% בלבד.²⁸

גם לאחר הגירושין רוב הנשים נותרות תלויות כלכלית בבן הזוג או במשפחתן. בשאלונים דיווחו רובן הגדול של הנשים על קשיים כלכליים כבעיה העיקרית לאחר הגירושין. חלקן, בדומה לחיכאם, ויתרו על זכויות כלכליות שהגיעו להן בתמורה למשמורת על הילדים. נשאלות רבות טענו שנפסקו להן דמי מזונות שאינם תואמים את ההוצאות המשפחתיות בפועל. רבות אחרות לא קיבלו מהבעל גם את דמי המזונות הנמוכים שנפסקו, ולא ידעו כיצד לממש את פסק הדין או שחששו להיאבק לקבלת שיעור מזונות גבוה יותר. נשים רבות התרעמו על כך שהבעל נישא בשנית לאחר הגירושין, הקים משפחה חדשה והפסיק לדאוג לכלכלתם של ילדיו מנישואיו

הקודמים. התחוור לנו שהסוגיה הכלכלית היא הבוערת ביותר משום שהיא נוגעת ליכולתן של נשים להתנהל בחיי היומיום ממש; פשוט לשרוד. בשלב זה הבנו שאין באמת הפרדה בין העצמה כלכלית ותעסוקתית לבין פעילות למען זכויות בקהילה ולמען שינוי חברתי; וזו התפיסה שעומדת עד היום בבסיס הפרויקט.²⁹

מכל אלו עלה כי המודעות לזכויות משפטיות, כמו גם היכולת להשתמש בהן, אינן נפרדות משאלות של כוח. לפעולה "משפטית" גרידא יש משמעות המתפשטת מעבר לגבולות העולם המשפטי (הקלסי, המוכר); יש לה גם השפעה כלכלית, חברתית, תרבותית ואחרת. הפעולה המשפטית הנפכת למהלך נוסף במשחק יחסי הכוחות. לא די ב"זכויות עלי ספר" עבור אשה שבשל תלות כלכלית, תחושה אישית של חוסר-אונים או לחץ חברתי איננה יכולה לפעול למימושן. פעילות משפטית לשינוי חברתי צריכה לכלול הן ממדים של הסברה ציבורית והן ממדים של העצמה אישית וכלכלית. זוהי המחשה לעיקרון הפמיניסטי שלפיו האישי הוא הפוליטי.³⁰

פמיניזם משפטי-מעשי: דילמות בעריכת-דין אחרת

סיפורי החיים של חיכאם ושל הנשים בקבוצה שהקימה בדאלית אלכרמל שימשו בסיס לניסיון הראשוני למפות את צורכיהן של נשים דרוזיות גרושות. מהחומר הזה ניסינו להרכיב מטרות ויעדים להגשמת החזון של חיכאם, במקביל למיפוי השטח שערכנו כדי לאתר תופעות רוחב המסתרות מאחורי הבעיות הפרטניות. הואיל ומדובר בתופעות שהן שקופות עבור הממסד, היה צורך במתן שם ובהגדרת הבעיה. באמצעות החונכות לזכויות נעשית פעילות בתוך הקהילה, במטרה להביא לכך שהקהילה עצמה תפעל למען רווחת חייה והשגת זכויותיה. מאחר שאיתרנו גורמים רוחביים רבים למצבן הקשה של נשים דרוזיות גרושות, כמתואר לעיל, גם לתכנית הפעולה שעליה חשבנו היו כמה מטרות ויעדים. כולם נועדו להגביר את המודעות לבעיה ולהשפיע על הלך הרוח החברתי ביחס לנשים דרוזיות מתגרשות. החלטנו לפעול בשלושה מישורים – משפטי, חברתי וציבורי – שיתרכזו בין היתר בהעלאת המודעות של נשים לגבי זכויותיהן המשפטיות ולגבי האמצעים המשפטיים הפתוחים בפניהן למימושן לפני הגירושין, במהלכם ולאחריהם; בפעילות להעצמה אישית של נשים במטרה לתת להן כלים לקדם את עצמן כלכלית וחברתית; בפעילות מול מנהיגי הקהילה הדרוזית ואישים בולטים בה; ובעבודה עם התקשורת ועם קובעי מדיניות (לרבות חשיפה בכנסת).³¹

תוך כדי העבודה המשותפת עלו דילמות שהאירו יותר מכל את השוני בין נקודות הראייה וההתייחסות שלי לבין אלו של החונכות לזכויות, ביחס למצבים נתונים ולפתרונם המשפטי. גם כאשר הפתרונות המשפטיים, הקלסיים לכאורה, היו ברורים מאליהם, הם הצריכו יציקת תוכן חדש לתוך המושג של עריכת-דין קהילתית. הדילמה הראשונה התגלעה כאשר נשים דרוזיות גרושות רבות בשטח ביקשו ליצור איזשהו מבנה חוקי שיאפשר לעכב את נישואיהם של גברים שלא עומדים בהסכם הגירושין מההיבט הכלכלי. לדעתן, אין דבר הוגן פחות מהעובדה שהגברים לא מוכנים לחלוק רכוש שנצבר במשך חיי הנישואין, לא משלמים מזונות, משאירים אותן נתונות לחיים של מלחמת קיום יומיומית כלכלית – בעודם ממשיכים הלאה ובונים משפחות חדשות. יש לעתים שאשה צופה בעיניים כלות איך בבית שבו גרה החלה לגור משפחה חדשה, בעוד היא וילדיה מתגוררים אצל הוריה. הן ביטאו תחושה של חוסר-הצדק שהרגשתי גם אני, אבל הרעיון שהעלו עמד בסתירה ליסודות בתפיסת החיים שלי, האישית והמשפטית. כסטודנטית שיננתי את "המהפכה החוקתית" בארץ ולמדתי על פה את חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו ואת חוק יסוד:

חופש העיסוק; לא יכולתי לתת יד לרעיון שמטרתו להגביל את חירות הפרט (להינשא מחדש) בצורה שנראתה כל כך לא מידתית ביחס למטרה שהן רוצות להשיג (זכויות כלכליות). זאת, על אף שאותו גבר שממנו התגרשו מגביל את חירותן במידה ניכרת.

דילמה אחרת עלתה כשביקשתי – עם סטודנטיות אחרות בפרויקט – להניע פעולה משפטית שבעיני החונכות לזכויות לא נתפסה כראויה. כך, למשל, התלבטנו בצוות אם לפעול להגשת עתירה לחשיפה של פסקי הדין של בית הדין הדתי הדרוזי. כמשפטנית האמונה על חשיבותו של עקרון חופש המידע, היה לי ברור שפרסום פסקי דין של כל ערכאה הוא חשוב לשם הבטחת קיומה התקיין של החברה באמצעות ביקורת שיפוטית וחברתית ובמניעת האפשרות למשווא פנים, לאפליה ולקיפוח. החונכות לזכויות ראו זאת אחרת. בעיניהן, האיום על החברה יגדל אם יפורסמו פסקי הדין האלה. מאחר שהקהילה קטנה, קשה למנוע זיהוי של הצדדים המעורבים, והפרסום עלול לפגוע בפרטיותם. נוסף על כך, הפרסום נתפס כהתערבות באוטונומיה של הקהילה ושל מוסדות השיפוט שלה, והאוטונומיה הזו הייתה חשובה גם לחונכות לזכויות כחלק מהערכים האישיים שלהן ושל החברה שמסביבן, כמו גם בשל החשש מביקורת כלפיהן.

שתי הדילמות האלה, ועוד אחרות, חידדו את שאלת הקול והמקום שלי. הן הראו לי שלמרות הידע שלי והכוח שהוא מקנה לי, רק הקול של החונכות לזכויות, פעילות השטח, יוכל להכריע באמת בשאלה כיצד להביא לשינוי המיוחל. הן היו אלה שמחוברות לאנשים ומבינות את השטח; הן ראו את ההשלכות שיהיו לפעולות בתוך הקהילה שלהן ואיזו צורה ילבש המשפט, ולכן רק הן יוכלו להכריע בשאלת האסטרטגיה שיש לנקוט. עם זאת, לכולנו מקום הכרחי שכן הדברים נוצרים בזכות שיתוף הפעולה. החונכות לזכויות של הצוות לא יכולות להניע רבים מהתהליכים ללא השיקוף של חזון בפני הקבוצה הגדולה של החונכות לזכויות, בפני הסטודנטיות למשפטים בתוך הצוות שלהן ובפני המנחות. זויות הראייה והכישורים שמביאות הסטודנטיות, וגם העצמה שבהירתמותן למאבק, עוזרים למנף את החזון, להפוך אותו למשהו שאפשר ליישם ועם הזמן להגיע עימו למעגלים נוספים של עשייה.

הרעיון בדבר עיכוב הנישואין לא יצא אל הפועל וגם העתירה לפרסום פסקי הדין לא הוגשה. בכל שלוש השנים לפעילותו התמקד פרויקט "מפתח לזכויות" בפעילות ציבורית ענפה שכללה פרסום בעיתונות, מפגשי הסברה לנשים, פגישות עם אישים בולטים בקהילה ויום עיון בלשכת עורכי-הדין בנוכחות של אנשי דת, עורכי-דין, נשים מהקהילה, עובדי רווחה ועוד.³² על פי דבריהן של חיכאם וחברות הצוות, במשך שלוש שנות קיומו הצליח הפרויקט לחולל מהפכה בחשיבה של בתי הדין כלפי נשים ולשנות את היחס כלפיהן בזכות ההישג הבולט ביותר של הפרויקט – הניראות. שאלת מקומן של נשים גרושות היא כיום בעיה מדוברת ומוכרת בחברה הדרוזית.

האישי והפוליטי: עיבוד תובנות פמיניסטיות על כוח, חברה, תרבות ומשפט

הפעילות בשטח, במקביל ללימודי התאוריה הפמיניסטית-משפטית בקורס האקדמי, גילו לי סיפור שלא סופר על האופן שבו המרקם החברתי-פוליטי חודר ומשפיע על החיים של כל אשה ואשה; על האופן שבו העובדה שנשים הן מיעוט בתוך המיעוט הדרוזי – שהוא מיעוט בתוך המיעוט הערבי – רלוונטית אפילו ביחס לפרטים הכי קטנים שמרכיבים את חיי היומיום שלהן, ובודאי שהיא בעלת השפעה על מידת נגישותן למשפט; ועל האופן שבו ליחסי הכוחות החיצוניים יש השפעה על העתיד של כל אחת מהן ועל הבחירות שהיא עושה ומעצבות את חייה.

שאלת הזהות הדרוויית, המבנה החברתי והנורמות המקובלות משליכים ישירות על האופן שבו האשה נתפסת ועל מעמדה בחברה הדרוויית. לשאלות אלו השלכה ישירה לא פחות על האופן שבו המשפט מיושם בשטח. כדי להבין את הצורה המהותית שהמשפט מקבל בפועל יש צורך להבין את הגורמים המשפיעים על דפוסי הפעולה החברתיים הפוליטיים של הדרוויים בארץ, כמו גם את התרבות והמבנה הקהילתי. הסתכלות ביקורתית כזו, המבינה שהמשפט אינו יכול להיות נפרד מן הספרה החברתית, הייתה הכרחית כדי להבין למה המשפט הכתוב עלי ספר – רחב היקף ככל שיהיה – הוא למעשה כלי מוגבל בשטח. תובנות אלו היו גם חלק בלתי-נפרד מדרך הפעולה שניסינו לגבש במסגרת הפרויקט, דרך פעולה שתנסה לתת מענה יעיל לתופעה הרחבה ולא לבעיה נקודתית של אשה גרושה ספציפית. במסגרת פרויקט "מפתח לזכויות" ניתן היה לטפל בכל מקרה פרטני בכלים של הוצאה לפועל, עתירות לבג"ץ וכדומה; אולם ההסתכלות מנקודת מבט רחבה, על כל המקרים והקולות שהשמיעו הנשים, זיהתה קו משותף והציפה את הקשר בין הסיפורים האישיים לבין המבנה התרבותי-חברתי-פוליטי בתוך החברה הדרוויית ומחוצה לה. הסתכלות זו הביאה לדרך פעולה שאינה מסתפקת בהעלאת מודעות למצב המשפטי הקיים אלא מנסה להיענות גם לצרכים שהם לכאורה "חוץ-משפטיים", וזאת כדי לחולל שינוי חברתי אמיתי ובר-קיימא במצבן של הנשים המתגרשות, להבדיל מהישגים נקודתיים.

כל התופעות שתאירו הנשים הגרושות, לרבות תחושת האשמה והנידוי והיעדר הנגישות למשפט, לא היו מנותקות מהחברה שבה הן חיות ומיחסי הכוח הפנימיים בתוכה, וגם לא מיחסי הכוח בין החברה הדרוויית למדינה. אשה מתגרשת, ולא רק דרוויית, שוברת את הנורמה החברתית. היא יוצאת מהמסגרת המוכרת של זוגיות ומשפחה ומאיימת על המבנה החברתי כולו.³³ האיום על הגרעין המשפחתי נהפך לחמור יותר בחברה שמנסה לשמר את עצמה מבודלת: המשפחה היא היחידה המרכזית שדרכה ניתן לשמור על הקהילה, וכל התפרקות של תא משפחתי מאיימת על יציבות הקהילה. אם האשה נתפסת כמרכז התא המשפחתי, הפירוק שלו נתפס כאשמתה. אשמה זו חורגת מעבר לעצם המעשה האינדיבידואלי בשל התפיסה החברתית לגבי השפעת המעשה על התפוררות הקהילה. למעשה הפרטי הזה יש משמעות פוליטית, שכן הוא נתפס כמחליש את מעמדה החברתי של הקהילה הדרוויית, המבקשת לשמר את מעמדה בחברה הישראלית באמצעות ייחוד ובידול. זהו ההיזון החוזר בין האישי לבין הפוליטי: ה"אישי" של אשה אחת נהפך ל"פוליטי", בעוד ה"פוליטי" חודר לתוך ה"אישי" שלה.

אז איפה הקול שלי?

התכנית אפשרה לי מפגש בלתי-אמצעי עם חיכאם – חונכת לזכויות ופעילה חברתית – כשותפה וכמנהיגה, ולא כקהל יעד או כלקוחה. המפגש הזה, שדרכו צעדנו יחד בתוך נבכי חזונה הלא-מלוטש בניסיון לתת לו צורה, שינה את חיי. ההזדמנות להביט לתוך חייה הפרטיים פתחה עבורי חלון לחברה הדרוויית ולנשים בה, אבל בעיקר חלון לתוך עצמי. מאותו רגע, באשר פניתי, כבר לא יכולתי להפסיק לראות: כוח, מעמד, חברה, תרבות והמקום שלי כאשה בחברה שבה אני חיה. ראיתי איך השאלות הנוגעות ל"אישי" שלי – כמו היכולת שהייתה לי בעבר להתקדם כקצינה בצבא, המשכורת שאקבל בעתיד כשכירה, כמה גבוה תרומם הקריירה שלי – הן שאלות שאינן מנותקות ממבני הכוח. העשייה המשותפת הסירה מסך מבעד לעיניי, אפשרה לי הבנה עמוקה יותר של משפט, חברה ופמיניזם, וגרמה לי להגדיר מחדש את זהותי המקצועית ואיזו עורכת-דין אני שואפת להיות.

העשייה המשפטית היא שאפשרה לי לחקור ולראות את החיבור ההדוק בין הפוליטי לבין האישי ובין שניהם לבין המשפטי. כל תפיסתי לגבי "מהו המשפט" השתנתה ונהפכה רחבה יותר. ברור לי שהמשפט נמצא בכל, ככלי וכאידיאה. התחוויר לי שהיכולת להשתמש במשפט – ככלי להנעת תהליכים מחד גיסא, וככלי לפתרון של מקרה פרטי השייך לאישה ספציפית מאידך גיסא – אינה מנותקת מהשפעות החברה ומשאלות של כוח, מעמד ותרבות. כך קיבל המושג "צדק" נפח ומשמעות חדשים עבורי, וחיידך את השאלה אם וכיצד ניתן להשיגו באמצעות כלים משפטיים. בפעילותי בפרויקט "מפתח לזכויות" מצאתי את מקומי ואת הקול שלי. נוכחתי לדעת כי החזקה בידע משפטי עלולה להיות חרב פיפיות בכואי לעבוד בקהילה זרה לי. כל ניסיון שלי לכפות ערכים – נעלים, ליברליים ופמיניסטיים ככל שיהיו – בלי לשמוע את החונכות לזכויות ואת הרצונות שלהן כמוהו כשכפול של דיכוי. איזו משמעות יש לשינוי החברתי הגדול, המיוחל, אם בדרך הקולות מושקטים? מציאת הקול שלי ופינוי המקום לשמיעת קולן של החונכות לזכויות הם השינוי עצמו. היכולת להיפרד מהכוח שלי, להבריל בין ההתנסות האישית התרבותית-החברתית שלי לזו שלהן ובין הערכים שלי לאלה שלהן, ולהבין איזה שינוי הן באמת רוצות. למדתי להתאפק, להקשיב, לשמוע את מה שלא נוסח. זוהי עריכת-הדין שלמדתי בפרויקט. החזון של נשים חונכות לזכויות הניע את התהליך. בסופו של דבר תרמתי באופן צנוע לניסיון להגשים חזון חברתי. התשובות לשאלות בדבר האיזון שבין ערכים פמיניסטיים לבין גבולות חברתיים ותרבותיים, בדבר קצב השינוי המתאים ובדבר הגורמים שצריך להביא בחשבון נמצאות בידיהן של החונכות לזכויות. שינוי חברתי בר-קיימא לא ימומש ללא התובנות שלהן בנוגע לצורה שאותה המשפט יעטה בהפוכו למעשה. לא כל אסטרטגיה היא אפשרית. המשפט ממלא תפקיד חשוב במארג הכללי, אך לא די בידע ובפעילות המשפטית. רק אשה מתוך הקהילה יכולה להראות – אם נשכיל להקשיב לה – כיצד יחסים של כוח ושליטה, של חברה ותרבות ושל כלכלה וחלוקת משאבים מעצבים את המשפט הנהפך ל"מעשה". ומה בעצם שווה הידע שלי בלא התובנות האלה?

הערות

המאמר נכתב כאשר הייתי סטודנטית בשנה רביעית ללימודי המשפטים והכלכלה באוניברסיטת חיפה. עם החונכות לזכויות פעלתי להנבטת פרויקט "מפתח לזכויות" בין השנים 2005-2006. בין השנים 2006-2008 עבדתי כעוזרת הוראה בתכנית הנדונה במאמר זה בסיוע מענק "פורום שותפות אקדמיה-קהילה לשינוי חברתי". תודות לדנה מירטנבאום, עורכת-דין בסניף חיפה של "איתך-מִנְכָּה" – משפטניות למען צדק חברתי, שהביאה את החזון לתכנית המופלאה הזו, ולגב' נור פלאח, מנחת קבוצות ופסיכולוגית קלינית בהכשרתה, על שהנחו אותי בדרך; לקרן דפנה יורעאלי ולקרן אברהם על תמיכתם שמאפשרת את קיום התכנית ושאפשרה לי את החוויה המכוננת הזו; לחונכות לזכויות חיכאם עראידה ואומיימה סקר על המסע הנפלא שהעניקו לי ולשאר הנשים המופלאות בצוות הפרויקט: סמיחה אבו שאהין, תהילה רוט, אמירה שרוף; לארגון שתי"ל על ההדרכה במהלך הפעילות; לעו"ד רונית הרמתי-אלפרון, מנהלת הקליניקות המשפטיות באוניברסיטת חיפה על תבונתה ועצותיה; לנופר ליפקין ושרית שומר-חי על הארותיהן ותמיכתן במשך כתיבת המאמר; לצוות והנהלת "איתך-מִנְכָּה" – משפטניות למען צדק חברתי; לד"ר שגית מור; ולמערכת "מעשי משפט", ובייחוד למאיה ויולי, על הערותיהן המועילות.

1 ארגון "איתך-מִנְכָּה" – משפטניות למען צדק חברתי" הוא עמותה הפועלת למען קידום נשים בישראל ולמען קידום גישה מגדרית ורב-תרבותית בכל המערכות, בין היתר במוקדי קבלת ההחלטות. "איתך" פועלת למען השמעת קולותיהן של נשים שונות ורבות בישראל שקולותיהן אינם נשמעים ברמה

- המשפטית והציבורית: נשים החיות בעוני, נשים במעגלי אלימות, נשים במצב הגירה ונשים נוספות המודרות תדיר מהשיח המרכזי בישראל גם בשל השתייכות אתנית או לאומית.
- 2 בכל שנה מתקיימים ארבעה שלבים בתכנית "נשים חונכות לזכויות והקליניקה לפמיניזם משפטי", שהיא מודל ייחודי להנעת שינוי חברתי ולמנהיגות קהילתית משפטית ופמיניסטית: 1. קורס "חונכות לזכויות"; 2. הכנה לעבודה שטח והכשרה להפוך לסוכנות לשינוי חברתי; 3. פעילות שטח במסגרת צוותי עבודה; 4. ליווי הפרויקטים והמשתתפות בהמשך פעילותן העצמאית. הקורס מעניק הכשרה לכלל משתתפי התכנית (סטודנטיות וחונכות לזכויות). הוא מורכב מ-12 מפגשים הנמשכים כשלושה חודשים, בהם נלמדים תכנים משפטיים מגוונים, תכנים רגשיים וכלים מעשיים להתמודדות עם מקרים בשטח. התכנים המשפטיים כוללים נושאים כמו תולדות הפמיניזם, מהות הפמיניזם המשפטי, מבנה מערכת השלטון ומערכת השלטון המקומי, מערכת המשפט, שיטת המשפט בישראל, יסודות הדמוקרטיה, חוק ונורמה ומבוא לזכויות אדם. התכנים הרגשיים כוללים כלים לעיבוד רגשי. העיבוד הוא כלי מרכזי להנחיה ולליווי במשך כל שלבי התכנית. זאת, משום שהתכנית עוסקת בתכנים אקטואליים הרלוונטיים באופן ישיר או עקיף למציאות חיייהן של המשתתפות, חונכות לזכויות וסטודנטיות למשפטים, הלוקחות בה חלק. כמו כן, התכנית פותחת זווית ראייה חדשות וביקורתיות הנוגעות לחיי היומיום של כל אחת ואחד מאיתנו. מכאן החשיבות הרבה בעיבוד החוויות העולות מהתכנית לחיזוקן ולהעצמתן של הנשים המשתתפות בה.
- 3 דנה ונור מנחות את התכנית "הנחיה משותפת". זהו מודל הנחיה ייחודי המאפשר למשתתפות בתכנית, בין היתר, לראות מודל של התנהגות צוותית. זהו "מודלינג" של נשים שונות, הבאות מזהויות מנוגדות, מדיסציפלינות אחרות ומסוגי חשיבה שונים, המנהלות יחסי כוחות ולמרות ההבדלים – משתפות פעולה זו עם זו. כך יכולות המשתתפות לראות עבודה משותפת על רקע שונות ואינדיבידואליות. חינוך באמצעות מודל הוא אחד העקרונות המרכזיים בתכנית כולה. כך, נוסף על מודל העבודה בצוות שמציגות המנחות, יש בתכנית כמה מודלים נוספים המדגימים יישום בפועל של האידיאלולוגיה ומעניקים השראה למשתתפות התכנית.
- 4 המידע לקוח משיחות עם נשים ואנשים מתוך הקהילה. לפי דיווחים מעיר הכרמל, בשנים האחרונות מתחילה המגמה להשתנות לכיוון עצמאות הנשים, ויותר מהן מתחילות להתגורר בגפן לאחר הגירושין.
- 5 כגון הגבלות על חופש תנועה, איסור נהיגה, איסור יציאה מהכפר ללא ליווי של בן משפחה, איסור שהייה מחוץ לבית ולינה במקום רחוק, איסור עבודה מחוץ לכפר וכדו'. האיסורים מתפלגים בחומרתם מכפר לכפר לפי כוחם של אנשי הדת בכל כפר; ראו ג'נאן פארס פלאח-פארג' האשה הדרוזית 113-114 (2005) (להלן: האשה הדרוזית).
- 6 בטי פרידן "הבעיה שאין לה שם" ללמוד פמיניזם: מקראה 48 (דליה באום, דלילה אמיר, רונה ברייר-גארב, יפה ברלוביץ', דבורה גריינימן, שרון הלוי, דינה חרובי, סילביה פוגל-ביז'אוי עורכות, 2006).
- 7 השאלונים נוסחו על ידי חברות הצוות, ועברו בדיקה לפני הפצתם על ידי סוציולוגים ועורכי-דין העוסקים בתחום המעמד האישי הדרוזי. השאלון נוסח והופץ בערבית והנשים השיבו עליו בשפה שבתרו (עברית/ערבית). השאלון הופץ בשבעה כפרים שונים וענו עליו 45 נשים.
- 8 ס' 4 לחוק בתי הדין הרתיים הדרוזיים, התשכ"ג-1962, ס"ח 20 (להלן: חוק בתי הדין הדרוזיים).
- 9 ניסים דנה הדרוזים 47 (1998) (להלן: הדרוזים). לדוגמה: בהשוואה לדת היהודית, שבה אשה אינה יכולה אף להעיד במשפט (שולחן ערוך, חושן משפט, הלכות עדות, סימן לה, סעיף יד). מקור ההלכה מובהר על ידי הרמב"ם, הלכות עדות, פרק ט, הלכה ב: "נשים פסולות לעדות מן התורה, שנאמר: 'על פי שנים עדים' (דברים טו; יט טו) – לשון זכר ולא לשון נקבה".
- 10 שכיב סאלח תולדות הדרוזים 49 (1989).
- 11 ראו דבריו של שיח' כמאל מעדי, הדרוזים, לעיל ה"ש 9, בעמ' 113.

- איפה הקול שלי? | נני בלס
- 12 שם, בעמ' 111-112 וכן ס' 23 לחוק הרתי הדרוזי לפיו נדונים ענייני המעמד האישי הדרוזי בדת הדרוזית (עותק מצוי אצל המחברת).
- 13 ראו לעיל ה"ש 12. אשה יכולה לבחור בן זוג ולרשת את הוריה.
- 14 לפי חזקת הגיל הרך בדין הרתי הדרוזי, בית הדין מחזיר את המשמורת לאב כשהילד מגיע לגיל 7 והילדה לגיל 9.
- 15 השוו את ס' 5 לחוק בתי הדין הדרוזיים עם ס' 3 לחוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושין), התשי"ג-1953, ס"ח 165.
- 16 הכוונה לבג"צ 9611/00 בדר (מרעי) נ' מרעי, פ"ד נח(4) 256, 261 (2004).
- 17 ההלכה בעניין כריכה אוטומטית נקבעה בע"א 8/59 גולדמן נ' גולדמן, פ"ד יג 1085, 1091 (1959) ובכ"ד"מ 1/60 וינטר נ' בארי, פ"ד טו 1457 (1961). היא יושמה בבג"צ 642/82 ספדי נ' בית הדין הדרוזי לערעורים פ"ד לז(3) 381, 384 (1983) ובבג"צ 207/88 פח'אלדין נ' בית הדין הדרוזי לערעורים פ"ד מג(2) 760, 765-767 (1988).
- 18 סעיפים 15(ג), 15(ד)(4) לחוק יסוד: השפיטה, ס"ח התשמ"ד 1110.
- 19 המאמר לא מקיף את מכלול החסמים לנגישות למשפט (כגון שפה, גאוגרפיה, ייצוג על כל משמעויותיו, הצורך באוטונומיה לשם מימוש זכויות ועוד), אלא נוגע רק בחלק מהם – אלה הרלוונטיים למקרה ואשר גם ממחישים את הקשר בין מעמד, כוח, חברה ומשפט. להרחבה בעניין זה ראו יובל אלבשן זרים במשפט – נגישות לצדק בישראל (2005).
- 20 סלמאן פלאח הדרוזיים במזרח התיכון 109 (2000) (להלן: הדרוזים במזרח התיכון). הדרוזים מונים 120 אלף נפש ומהווים 1.7% מהאוכלוסייה, נכון לסוף שנת 2007 – נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (www.cbs.gov.il/reader/newhodaot/hodaa_template.html?hodaa=200811071) 17.4.2008.
- 21 הדרוזים במזרח התיכון, לעיל ה"ש 20, בעמ' 111-115. הדרוזים חיים כ-21 כפרים ובעיר אחת (שפרעם). בערים בישראל אין ריכוזי דרוזים של ממש; כ-100 דרוזים מתגוררים בחיפה ובירושלים, וכמה עשרות משפחות מתגוררות בדרום באופן זמני בשל צורכי עבודה (שם, בעמ' 115). נתונים אלו ממחישים עד כמה העדה קטנה ומסוגרת במסגרותיה.
- 22 "כבוד האשה" הוא אחד משלושת העקרונות החשובים בחברה הדרוזית. השניים הנוספים הם הדת והאדמה; מתוך ריאיון של נני בלס עם השיח' סלמאן בדר, מנהל בתי הדין הדרוזיים (27.9.06); כמו כן ראו הדרוזים במזרח התיכון, לעיל ה"ש 20, בעמ' 161.
- 23 דילמת הלאומיות היא אותה שאלת זהות שבה הדרוזים קרועים בין הדרוזיות, הערביות והישראליות. למרות השתלבותם בחברה הישראלית, לרבות כניסתם לליבת "המיינסטרים" הישראלי – השירות בצה"ל – אין תחושה של שוויון ושילוב מלא בתוך הממסד הממלכתי והחברה. השיאים של תחושת קיפוח זו היו בסוף שנות הששים ובתחילת שנות השבעים של המאה העשרים, והובילו למינוי ועדות בן-דור ושטרמן (גדעון ויגרט מתוך דור פדלון-פלד, אמל נסר אל-דין, עמנואל שחראי שותפים לגורל 84 (1979) (להלן: שותפים לגורל)). לדרוזים יש תחושה של חוסר-שייכות לערביות כלאום, בין אם משום שהערביות מזוהה עם האסלאם שאותו הדרוזים רואים כדת נוקשה ואלימה, שרדפה אותם במשך הדורות (הדרוזים, לעיל ה"ש 9, בעמ' 49-61), בין אם משום שהיא מזוהה עם הפלסטיניות והדרוזים אינם רואים עצמם כפלסטינים, ובין אם נוכח יחס הערבים כלפיהם ובפרט היחס כלפיהם כבוגדים בשל שירותם בצבא (רבאח חלבי אזרחים שווי חובות: זהות דרוזית והמדינה היהודית -104-102 (2006) (להלן: אזרחים שווי חובות)). שיעור מבוטל בקרב הדרוזים רואה את עצמו כפלסטיני בעוד שזהות זו מהווה מרכיב בולט ביותר בהגדרתם של הערבים בישראל. הדבר נובע ככל הנראה מהעמדה הייחודית והשונה שהייתה לעדה הדרוזית בסכסוך הישראלי-פלסטיני מאז תחילתו (בייחוד אל נוכח העובדה שבשנת 1948 נשארו כולם בביתם, בעוד שה"נכבה" מהווה אירוע מכונן בהבניית זהותם של הפלסטינים) ובשל החובה להתגייס לצה"ל – מה שעל פי התפיסה הדרוזית מקנה להם זהות ישראלית המנוגדת לזו הפלסטינית (שם, בעמ' 104-106).

- 24 ייחודה של העדה הדרוזית הוא אחד מיסודותיה האיתנים (הדרוזים במזרח התיכון, לעיל ה"ש 20, בעמ' 111-115). הבידול שנעשה על ידי המדינה לעדה הדרוזית חיזק את התנהגות העדה בשמירה על ייחודה, חיזק את הזהות הדרוזית והבדיל בינה לבין הערביות והאסלאם. בהיותם מיעוט בתוך מיעוט, הצורך בסגירות העדה ובכדלנותה גובר (אזרחים שווי חובות, לעיל ה"ש 23, בעמ' 40).
- 25 שמירה על "כבוד האשה" הוא יסוד חזק מאוד בשמירה על הדרוזיות וחלק מהגדרת הזהות הדרוזית (שם, בעמ' 42). למרות שכנות דוגלות יותר בקידום מעמד האשה מבחינת סטטוס חברתי, מקצוע והשכלה, גברים ונשים כאחת עדיין דוגלים במסורת בכל הנושאים הקשורים ל"כבוד האשה" במובנו כשמירה על הבתולין, הצניעות והטהור המיני (האשה הדרוזית, לעיל ה"ש 5, בעמ' 116-117). אם הצורך בשמירה על כבוד העדה, על קיומה ועל מורשתה וזהותה גובר, כך גם הצורך שהאשה תעמוד באותם סטנדרטים. מי שאמורה לשמור על כך היא החברה. מידע וניתוח נוסף, הכולל סקירה היסטורית, ניתן למצוא בסמינריון שכתבתי בנושא. לקבלת העבודה: nanny.balas@gmail.com.
- 26 אמין פארס מעמדה של האישה הערבייה בשוק העבודה 30 (משרד ראש הממשלה, 1996).
- 27 עד לאחרונה הייתה שכיחה התפיסה החברתית שמקומה העיקרי והכמעט בלעדי של האשה הדרוזית מאז התהוות החברה הדרוזית הוא בין כותלי הבית (אבו רכן שריף מתוך שותפים לגורל, לעיל ה"ש 23, בעמ' 128-129). בשל הסביבה המודרנית יחסית, שבה המעמד הכלכלי משפיע על התפתחות המשפחה, יש נשים היוצאות לעבוד מחוץ לבית, אף שבעיר הכרמל, למשל, חל שינוי במגמה זו – תחת המגבלה של עבודה בתוך הכפר (האשה הדרוזית, לעיל ה"ש 5, בעמ' 114).
- 28 שיעור הנשים הדרוזיות המועסקות עומד על 27% (לעומת 69% בקרב הנשים היהודיות); מתוכן רק 14% עובדות מחוץ ליישובן בעוד 60% מהגברים הדרוזיים מועסקים מחוץ לכפרם (לעומת 54% מהגברים היהודיים); רונית נדיב, רונית הריס-אולשק ומירב גרינשטיין אוכלוסיית הדרוזים בישראל: מאפייני כוח עבודה, תעסוקה ואבטלה (משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה, 2005).
- 29 בשנה השלישית התחיל הפרויקט לפעול למען פתיחת קורס ליזמות עסקית לנשים חד-הוריות בעיר הכרמל (ביחד עם "העמותה להעצמה כלכלית לנשים") ולתת כלים לגיוס משאבים לחונכות לזכויות בפרויקט (עם אילנה דורפמן משתי"ל חיפה). כמו כן, חונכות לזכויות מ"מפתח לזכויות" החלו את דרכן להשכלה גבוהה ונכנסו למכינה של אוניברסיטת חיפה (באמצעות הישג של פרויקט "הנגשת השכלה גבוהה לנשים דרוזיות-ערביות מעל גיל 30", שבעקבות חזון נחרץ ושותפויות רבות – ובראשן עם המכינה, בראשות פרופ' אורה גילבר – הצליח לשלב 32 נשים דרוזיות במכינה בשנת הלימודים הנוכחית).
- 30 Carol Hanisch, *The Personal is Political*, in NOTES FROM THE SECOND YEAR: WOMEN'S LIBERATION IN 1970 (Shulamith Firestone ed., 1970), available at www.perdigiorno.net/manifesto/personalpolitical1969.pdf.
- 31 במאי 2006 הוצגו כל הפרויקטים שנבטו בתכנית (ביניהם גם "מפתח לזכויות") במסגרת הישיבה הראשונה של הוועדה לקידום מעמד האשה בכנסת ה-17 (בראשות ח"כ גדעון סער, ובעזרת ח"כ עמירה דותן), תחת הכותרת "קולותיהן של נשים שאינן נשמעות". במהלך הישיבה דנו על בעייתן של נשים דרוזיות המבקשות להתגרש. ראו פרוטוקול ישיבה מס' 1 של הוועדה לקידום מעמד האשה, הכנסת ה-17 (31.5.2006).
- 32 בתאריך 28.6.2007 ערך הפרויקט, בשיתוף עם הארגון הפמיניסטי-ערבי "כיאן", יום עיון בשפה הערבית עם תרגום סימולטני לעברית, בנושא "נשים דרוזיות מתגרשות". ביום העיון שנערך בלשכת עורכי-הדין בחיפה נטלו חלק כ-100 משתתפים מכל אזור הצפון, עורכי-דין, עובדי רווחה, אנשי דת ונשים גרושות ומתגרשות. לידיעה על יום העיון ראו "גירושין בעדה הדרוזית" בדלתים פתוחות – עיתון לשכת עורכי הדין – מחוז חיפה 18 21 (אוגוסט 2007).
- 33 אוריית קמיר פמיניזם, זכויות ומשפט 137-138 (2002).

ד"ר אילנה סלמה-אורתר, שיכון שיקגו, 2006, וידיאו, 39 דק' (הוצג כמיצג בביאנלה לאמנות עכשווית, ליון, 2003).